

КЪМ НЕОПИСАНАТА ДИАЛЕКТНА ЛЕКСИКА НА ЮГОИЗТОЧНИТЕ ГОВОРИ

Христина Тончева

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

In this paper there is scientific information about some undescribed dialect lexis from South-Eastern Bulgaria, collected by the author herself as a result of personal research. This lexis cannot be found in lexicographic reference books or the Archives for the Bulgarian dialect dictionary.

Key words: historical linguistics, dialect

През последните десетилетия в Секцията за българска диалектология при Института за български език към БАН, София, продължава работата в двете основни направления: изготвянето на томовете на Българския диалектен атлас и съставянето на Историческия речник на българския език. Според мащабния замисъл на неговите инициатори речникът би трябвало да обхване цялото словно богатство на българския език във всичките проявления на българската народна реч във и извън пределите на държавата ни. Според предварителния план материалите за този речник са събирани в два последователни етапа: през първия са ексцерпирани лексикални форми от ръкописни и печатни източници, а през втория е систематизирана лексиката на голям брой селища от всички краища на българската езикова територия.

В редица диалектоложки проучвания продължава традицията на монографичните описания на отделни териториални говори, към които се прилагат сравнително малки речници на по-особените диалектни думи, които не са регистрирани в книжовната норма (напр. поредицата „Българска диалектология. Проучвания и материали“). В някои класически трудове по *българска диалектология* лексикалната характеристика изобщо не е застъпена (напр. Милетич 1903).

Много български учени диалектолози нееднократно са предупреждавали, че описанието на лексикалното богатство на българските говори е наложителна задача, понеже голям брой диалектни форми прекратяват своя исторически живот и е необходимо да бъдат съхра-

нени за науката (напр. Стойков 1962: 10). Същото предупреждение откриваме и в предговора на Тодор Стойчев към изданието от него *Родопски речник* (Стойчев 1965: 119). Не можем да се съгласим безрезервно с написаното там твърдение, че книжовният ни език бързо измествал диалектите. Специално в Родопската област, която е един от най-архаичните диалектни ареали, и до днес се пазят множество старинни лексеми, при това съхранили старобългарските си семантични нюанси.

Проучването на старобългарското градиво в съвременните български диалекти е започнато навремето от проф. Беньо Цонев. Този въпрос е извънредно обемен и включва най-различни аспекти на изследване. Една от най-актуалните задачи на българската лексикология е изработването на обобщаващ труд, който да анализира подробно старобългарското лексикално наследство в днешната говорима реч. Една сериозна заявка в тази насока представляват двете книги на Мария Мъжлекова (Мъжлекова 1990, Мъжлекова 1994).

Когато се проучва речниковото богатство на българските териториални говори, изпъкват най-вече признаците, характеризиращи лексикалния им състав. Материалът, събран от Мъжлекова, се отличава от книжовните думи във формално и семантично отношение. Всяка дума е определена като диалектна въз основа на един от двата определящи (релевантни) признака: първо, отсъствие на думата в лексикалната система на книжовния език, и второ, различие в нейното значение в сравнение със съответната книжовна дума. Разбира се, тези признаци не трябва да се абсолютизират, защото, ако диалектизмите притежават и други особености (фонетични, морфологични и пр.), те съпътстват основните.

В светлината на подобни изследвания необходимостта от посочването на връзката между старобългарското и новобългарското лексикално богатство е наложителна, защото през последните години зачестяват опитите на чуждестранни слависти да представят старобългарската лексика за „старославянска“, за „източна“ или „западна“. Непрекъснато се появяват публикации, в които се поставя под съмнение българската етническа принадлежност на Кирило-Методиевия език, при това – съвсем преднамерено. Именно солидни лексикални съпоставителни изследвания биха попречили на разпространението на подобни ненаучни тези.

Описанието на лексикалните данни от непосредствените и косвените източници за изучаване на старобългарската лексика трябва да бъде комбинирано с отчитането на всички по-късни семантични нас-

лявания, които са се породили през историческия живот на диалектизмите. Паралелно с тези процеси трябва да бъдат съпоставяни данните от други езици, които са посредничали при заемането на един голям лексикален пласт в основата на днешния говорим език.

Авторката на настоящата статия е твърдо убедена в общоизвестния и многократно подчертаван в българската диалектоложка наука факт, че описанието на цялостния лексикален фонд на съвременните диалекти все още е незавършена изследователска задача.

Въпреки многобройните теренни проучвания и публикации върху редица диалектни системи и наличието на обемни монографии върху отделни говори, днес все още живеят лексикални форми, които не са отразени в съответните речници и диалектоложки архиви. Диалектоложкият архив в Института за български език при БАН (нататък: Арх БДР) е събиран от различни източници – публикации, лични архиви, дипломни работи, теренни проучвания.

Най-представителният лексикографски справочник на българските диалекти – Българският етимологичен речник (нататък: БЕР), продължава да излиза, но прави впечатление, че доста от картотекираните в Секцията за българска диалектология лексикални форми не са включени в досега отпечатаните толове. Това налага допълнителното издаване на речниковите единици в т. нар. „апендикси“, какъвто замисъл имаше да се осъществи към първия том, но така и до днес подобна добавка не се е появила. Причините за това вероятно са комплексни, но като прибавим към тях и факта, че в картотеката липсват и множество диалектни думи, които естествено също няма да намерят полагаемото им се място в този речник, ситуацията се усложнява. Затова събирането и картотекирането на всички диалектни думи наистина е приоритетна задача, при това тя трябва да е приключила преди издаването на последните толове на БЕР, защото в противен случай този речник ще се окаже непълен.

В настоящата статия са представени редица неописани досега в диалектоложката наука лексеми, които битуват в ареала на югоизточните рупско-родопски и тракийски говори. Те са ексцерпирани в резултат на лични проучвания на авторката, като информаторите са предимно млади хора, пожелали анонимност. Изнесените диалектни думи не са регистрирани с посоченото значение нито в БЕР, нито в Арх БДР.

I. РОДОПСКА ЛЕКСИКА

Ала̀бир ‘може би’ (с. Боровина, Ардинско). Думата е с турски произход, срв. тур. *olabilir* ‘може да стане, става, бива’, като в началната сричка е отразено едно характерно родопско фонетично явление – акавизъм (Стойков 1993: 131).

Ду̀елка ‘лъжа’ (гр. Чепеларе). В Арх БДР е отбелязана глаголна форма *ду̀е* ‘духа’, вероятно съществителното име е производно от нея – ‘нещо раздуто, раздухано, недостоверно’.

Ерк̀ек ‘оп̀ерен човек, със самочувствие’ (гр. Чепеларе). Думата със сигурност се родее с турските заемки *erkek* ‘момче, мъж’ и *erkeç* ‘козел, пръч’ (Гюмюрджина, Славейно и др.).

Исцик̀начи – ‘застудя силно’ (гр. Чепеларе). В родопските говори е регистрирана форма *исцѝкнам*, но с друго значение – ‘изпищявам’ (Стойчев 1970: 175).

Й̀арешник ‘момиче в пубертета’ (с. Орехово, Смолянско). Очевидно тази диалектна форма е производна от стб. *яръз* ‘избухлив, гневлив’. В Арх БДР е регистрирано *̀ерешник* в значение ‘буйна непригладена коса’ (Кулско, Видинско). В БЕР е отразена форма *й̀ера̀в*, *̀ера̀в* ‘чорлав, рошав’ в град Трън (БЕР II, 100), срв. още стб. *я̀рливъ* ‘избухлив, гневлив’. За сравнение може да бъде приведен и глаголът *й̀ѐря се* ‘бунтувам се, вълнувам се’, с прегласена гласна от *я̀ря се*, от стб. *я̀рити са* ‘гневя се, сърдя се’; същата коренна морфема имаме и в *я̀рост* (БЕР II, 101). Съвсем вероятно е да е настъпило пренаслагване на семантичните нюанси, които описват външния вид и характера на момичетата в определената възраст, върху назоваването на самите субекти.

К̀ърчопни ‘търкол̀и, пребор̀и’ (с. Югово, Асеновградско). Сродно с прасл.* *кгъсь* ‘спазма, гърч’, стинд. *kruiçati* ‘кривя се, сгъвам се’ (БЕР III, 222). Същата коренна морфема съдържа и глаголът *к̀ърчу̀вам*, *заок̀ърчу̀вам* ‘извивам нещо; заобикалям, избягвам при ходене’ (Видинско – БЕР III, 224).

Марму̀л’ам ‘въргаям някого’ (с. Орехово, Смолянско). В родопските диалекти се срещат сродни съществителни имена като: *марму̀р*, *марму̀рин* ‘човек, който вдига голям шум’ (Стойчев 1965: 204) и *м̀мар* ‘врява’ (Стойчев 1983: 321). Те са свързани доста очевидно с регистрираното значение на глаголната форма. В БЕР са посочени облици *марма̀р* и *марма̀рин* със същото значение, регистрирани в Смолянско, Асеновградско, Ардинско, а също и *марма̀ре* ‘група

от хора, която вдига врява; дърдорковци' (III, 670). Сродни с тур. диал. *marmar* 'плач с крясъци'.

Мутрица 'къща с четири стаи' (с. Драгиново, Велинградско). В Родопите *мута* е 'кокошарник' (Стойчев 1970: 188). В Арх БДР *мутрица* е регистрирана в значение 'студен, неприказлив човек' (Кюстендилско).

Оцъдам са 'кръшкам' (с. Орехово, Смолянско); в Родопския речник е описана форма *отцъде* 'отсам' (Стойчев 1970: 194). В редица диалекти се среща наречната форма *оцутре* в значение 'от сутринта, отзарана'.

Пишйда 'котка' (с. Югово, Асеновградско). Вероятно този облик е произведен от звукоподражателното междуметие за повикване на котка **нис-*, обикновено с повторение *нис-нис-нис* (изговаря се с изявительна мелодика). Разпространено и в сръбски, албански, новогръцки (БЕР V, 257). Подобен тип словообразуване се среща в родопските диалекти, напр: *пишило* от *писило* (Стойчев 1965: 236).

Полифурда 'припрян човек' (с. Орехово, Смолянско). В родопските говори *фурда* е 'отпадък от тютюн' (Стойчев 1983: 346).

Пупам са 'бавя се' (с. Орехово, Смолянско). Вероятно произхожда от *пъп*, *пуп* 'пъп, корем', с рефлекс У на мястото на стара носовка, срв. пжпж. В БЕР са регистрирани глаголни форми *пупим се* 'ходя с изпъчен корем' и *пунавеем* 'преставам да раста, оставам малък' (и двете са записани в Софийско, V, 854). В родопските диалекти има *пупкам* 'удрям, тупам, бия' (Стойчев 1965: 254), но подобно значение не е регистрирано.

Фчетърснувам 'вкопчвам се здраво в нещо' (с. Орехово, Смолянско). Глаголът *фчдпвам* със сходна семантика 'хващам някого за гушата' има и близък фонетичен облик до посочения (Стойчев 1965: 293).

II. ЛЕКСИКА ОТ ТРАКИЙСКИТЕ ГОВОРИ

Биденче 'плетено елече' (с. Студена, Хасковско). Вероятна кръстоска от свършената и несвършената форма на спомагателния глагол *съм* – *бъда* и *бивам*, от стб. *бъти*, *бъвати*, в западни и югозападни диалекти се срещат резултати от такова кръстосване, напр. *бидем*, *бидам* 'бъда'. Съответните производни са *небидник* 'несретник, непрокопсаник' (Дебърско), *небидница* 'жена, която да не я бъде, да се махне, да се погуби' (Прилеп – БЕР I, 46). В нашия случай най-вероятно се наблюдава пожелателно словообразуване за носещия въпросното плетено елече.

Елеврèк 'бяла риба, сладководен хищник' (с. Бисер, Харманлийско). Тя е известна още като **смадòк**, **сùлка** (от турското *sulu* 'воден'), **àкбалък** (от турски – буквално означава 'бяла риба'), *Stizostedion lucioperca*. За съжаление нито едно от тези три толкова популярни названия на описваната риба не са отразени в БЕР. Лексемата етимологически е сродна с **лаврàк** 'вид морска дребна риба', от нгр. *λαβράκι* със същото значение, което е умалително от стгр. *λάβραξ* 'риба *Labrax lupus* или *Sebastes marinus*', производно от *λάβρος*, което има и значения 'рязък, стремителен, пъргав' (БЕР III, 267). Жителите на селото твърдят, че **елеврекът** е сладководна риба, а месото ѝ е по-вкусно от това на лаврака.

Изтемел 'àсвам 'натръшквам се от болест, за животни' (записана в Хисаря при случайно подслушан разговор). Вероятно производна от **темèл** 'основа на сграда, дебело дърво, на което процепът на воденица е положен и вглавен; праг; подпорка; каменна основа и др. под.' От нгр. *θεμέλι*, кат. *θεμέλιον*, гр. *θεμέλιος* 'основа'. Освен това възможно е да имаме и турско посредничество при заемането на тази дума, срв. тур. *temel* 'основа, основен' (БЕР VII, 927–928). В БЕР е посочена и производна форма **темелясан** 'изяден', регистрирана в Благоевградско, за която се предполага, че е с вероятно изходно значение 'унищожен' и в такъв случай причастна форма от ***темелясвам** 'правя (да стигне) до основи' > 'събарям, разрушавам' > 'унищожавам', производно с наставка **-ясвам** от **темел**, подобно на образуването на **плененясвам**, **буренясвам** (БЕР VII, 929).

Ирищè 'речно водорасло' (с. Бисер, Харманлийско). В БЕР **èрище** е описано в друго значение 'много ситна трахана' (Прилеп), а в Арх БДР този облик е регистриран в значение 'резаници за супа от тесто' (също Прилеп). Очевидно е, че регистрираният облик на тази лексема си кореспондира с турската лексикална форма *erişte* 'основа', но е получил допълнителен семантичен нюанс.

Кàраба 'панаир' (с. Бисер, Харманлийско). Неясно.

Кир'àл 'малко помещение за багаж' (с. Кирилово, Ямболско (?)). В родопските диалекти има **кùра** 'наем за жилище' (Златоград), което се родее със съответната турска заемка **kira** 'наем'. В посоченото значение и в този словообразователен вид лексемата не е регистрирана.

Лàхна бьскась 'вид ястие – прясно зеле с овнешко' (Свиленградско). Първата съставка на ястието, разбира се, е отдавна известна в диалектоложките проучвания. Втората съставка може да бъде изведена от тур. **baski** 'предмет (дъска, греда и др.) за притискане', производна от глагола **basmak** 'притискам, печатам', срв. диал. **бàскам**,

б̀асна ‘удрям със сечиво, сека’. В БЕР са дадени две предположения за тази глаголна форма: или от начално *б̀скам, б̀льскам* ‘удрям, бутам’, или от турското *basmak* (БЕР I, 35). Вероятно втората съставка се отнася до спецификата на приготвянето на описваното ястие.

Панс̀е ‘теменужка’ (Свиленградско, Хасковско). Единствените паралели, които могат да се открият, са с английската дума *pansy* ‘трицветна теменуга, *Viola color*’.

П̀одг’а ‘престилка’ (с. Студена, Хасковско).

Стр̀умка ‘сито за пресяване на брашно’ (с. Бисер, Харманлийско). За сравнение може да бъде приведена старобългарската дума *струѣа* (Супрасълски сборник), от прасл. * *strujā*, ‘нещо течащо, което се струи’, същата коренна морфема откриваме в хидронима Стримон, днешна Струма. По неясни причини и тази лексема не е включена в последния (седми) том на БЕР, който излезе от печат през 2010 г.

В заключение може накратко да се обобщи следното.

В днешните югоизточни говори (родопски и тракийски) продължават своя исторически живот редица лексикални диалектизми, които трябва да заемат своето заслужено място в историческите речници на българския език. От изнесените диалектни лексеми (предимно съществителни имена и глаголни форми) можем да отбележим такива със старобългарски коренни морфеме, като *бид̀енче, й̀арешник, к̀ърчопни, п̀упам са, стр̀умка*. Голяма част от новоописаните диалектизми са заети чрез чуждоезиково посредничество, най-вече на турски и гръцки, напр. *ал̀абир, елев̀р̀ек, изтемел’̀асвам, кир’̀ал’, к̀араба, л̀ахна б̀скас̀ь*.

ЛИТЕРАТУРА

Арх БДР: *Архив за Български диалектен речник* в Института за български език, БАН, София.

БЕР: *Български етимологичен речник*. Под редакцията на Вл. Георгиев, Ив. Гълъбов, Й. Заимов и др. Т. I–VII. София: Изд. на БАН, 1971–2010.

Милетич 1903: Милетич, Л. *Източните български говори*. София, 1903.

Мъжлекова 1990: Мъжлекова, М. *Речник на старобългарски думи в днешните български говори*. София: Изд. на БАН, 1990.

Мъжлекова 1994: Мъжлекова, М. *Единството на старобългарския език на лексикално равнище*. София, Академично издателство „Проф. Марин Дринов“. 1994.

Стойков 1962: Стойков, Ст. *Българската диалектология по нов път. // Българска диалектология. Проучвания и материали*. Книга I. София: Изд. на БАН. 1962 (3–11).

Стойков 1993: Стойков, Ст. *Българска диалектология*. София: Изд. на БАН, 1993.

Стойчев 1965: Стойчев, Т. – *Родопски речник*. // *Българска диалектология*. Проучвания и материали. Книга II. София: Изд. на БАН. 1965 (119–314).

Стойчев 1970: Стойчев, Т. – *Родопски речник*. // *Българска диалектология*. Проучвания и материали. Книга V. София: Изд. на БАН. 1970 (152–221).

Стойчев 1983: Стойчев, Т. – *Родопски речник*. // *Родопски сборник*. Т. V. Изд. на БАН. 1983 (стр. 287–353).